

Poetik dil və hikmətli sözlər

*Sədaqət Həsənova*¹

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan poetik dilinin lingvistik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bu məqsədlə aforizmlər ön plana çəkilir, müxtəlif dövrlərdə yaşayan şairlərin dilindən götürülmüş hikmətli ifadələr araşdırılaraq atalar sözləri ilə müqayisə edilir. Məqalədə şairlərin qələminə məxsus olan hikmətli fikirlər “müəllifli atalar sözləri” adlandırılır. Azərbaycan poetik dilindən alınmış aforizmlər xalqın mədəniyyətini, əxlaqını, söz söyləmək qabiliyyətini ifadə edən faktlar hesab edilir. Onlar bir tərəfdən də söz sənətkarlarının düşüncə zənginliyinin məhsulu kimi dəyərləndirilir. Məqalədə irəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil materialları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

söz, dil, ifadə, aforizm, mənə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 01.02.2025

Qəbul edilib: 22.04.2025

¹ Filologiya elmləri doktoru, professor, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Poetic Language and Words of Wisdom

Sadagat Hasanova¹

ABSTRACT

The article talks about the linguistic features of the poetic language of Azerbaijan. For this purpose, aphorisms are brought to the fore. Wise expressions taken from the language of poets living in different eras are examined and compared with proverbs. In the article, the wise thoughts written by the poets are called "authorial proverbs". Aphorisms taken from the poetic language of Azerbaijan are considered to be facts that express the culture, morals, and speaking ability of the people. On the one hand, they are valued as the product of the richness of thought of the artists of the word. Scientific-theoretical ideas put forward in the article are justified by language materials.

KEYWORDS

word, language, phrase, aphorism, meaning

ARTICLE HISTORY

Received: 01.02.2025

Accepted: 22.04.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Professor, Nakhchivan State University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Giriş

Azərbaycan poetik dili qədimliyi və zənginliyi ilə seçilən maraqlı qaynaqlardandır. O, xalq təfəkkürünün tarixi inkişafını, nitq mədəniyyətinin keyfiyyətlərini özündə yaşadaraq zamandan zamana, nəsildən nəsilə çatdırır və onu unudulmağa qoymur. Azərbaycan poetik dili özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Onun maraqlı və yaddaqalan cəhətlərindən biri atalar sözlərinə yüksək münasibət bəsləməsi və söz sənətkarlarının qələminə xas olan hikmətli fikirləri ifadə etməsidir. Poeziyanın dili üzərində aparılan araşdırmalar onun linqvistik baxımdan tədqiqini əsaslandırır.

Metodlar

“Poetik dil və hikmətli sözlər” adlı tədqiqatın aparılması zamanı dil elementlərinin daxili quruluşunu, əlaqələrini və sistemliliyini öyrənmək üçün təsvir, hikmətli söz müəllifləri arasında paralellər qurmaq, oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarmaq məqsədilə müqayisə və Azərbaycan poetik dilində hikmətli fikirlər haqqında təsəvvür yaratmaqdan ötrü təhlil metodlarından istifadə olunmuş, material olaraq müxtəlif şairlərin yaradıcılıq nümunələrinə müraciət edilmişdir.

Nəticələr

Araşdırma aşağıdakı fikirlərlə nəticələnmişdir:

1. Müxtəlif söz sənətkarlarının yaradıcılığından alınmış hikmətli sözlərin zənginliyi Azərbaycan poetik dilinin bu baxımdan çox dəyərli bir qaynaq olduğunu təsdiq edir.
2. Azərbaycan poetik dilində işlənən hikmətli fikirlərin mənə çəkisi, təqdiməmə mədəniyyəti, ifadə sənəti folklor nümunələri olan atalar sözləri ilə müqayisəyə imkan verir və buna görə də onları “müəllifli atalar sözləri” kimi dəyərləndirmək olar.
3. Hikmətli fikirlərin işlənmə ənənəsi tarixən qədimdir və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında onlardan ustalıqla istifadə edilib. Bu ənənə indi də davam edir və daha çox poetik dil ilə əlaqəlidir.

Müzakirə

Poetik dil tərbiyəvi və mənəvi dolğun hikmətli sözlərin qaynağıdır. Bu sözləri “müəllifli atalar sözləri” kimi dəyərləndirmək olar. Azərbaycan ədəbiyyatında

aforizm istifadə edilməyən şifahi və yazılı abidə tapmaq mümkün deyil. Nümunə olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını oxuyarkən oradakı hikmətli fikirlərin dərinliyinə heyrətlənməmək mümkün deyil.

Ulaşuban sular daşsa, dəniz dolmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.
Yad oğlu saxlamaqla oğul olmaz.
Böyüyəndə salur gedər, gördüm diməz
(Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 19).

Ər, malına qiyməyincə adı çıqmaz.
Qız anadan görməyincə ögüt almaz.
Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz
(Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 20).

Azərbaycan ədəbiyyatında aforizmlərə həsr edilmiş çox sayda kitablar nəşr olunmuşdur. Bu sahədə Azərbaycanın görkəmli sənətkarları N. Gəncəvi və S. Vurğunun kitablarını nümunə göstərmək olar. Şairlərin atalar sözləri səviyyəsində olan bir sıra hikmətli ifadələr dilimizin aforizmlər salnaməsinə yazılmağa dəyər. Bu baxımdan, Nəsiminin aşağıdakı fikirləri diqqətəlayiqdir:

Ey Nəsimi, aqibət varır yelə,
Bivəfa ilə yeyən nanü-nəmək
(Nəsimi, 2017, s. 105).

Canda ki eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə?
Gözdə ki görmək olmadı, nuri-bəsər nə faidə?
Ey Nəsimi, sən fələkin gərdişindən qəm yemə,
Şadlıq əbduh iləndir, həm qızılgül xar ilən
(Nəsimi, 2017, s. 157).

Fəraqı çəkməyən aşiq vüsəlin qədrini bilməz və s.

Azərbaycan xalqına xas atalar sözlərindən olan “Qurd qocalanda köpəyə gülünc gələr” fikrinə Aşıq Qurbaninin dilində qarşılaşırıq:

Məsəldi, deyərlər: “Qurd qocalanda
Tülkü meydan açıb, dovşan gülərmiş”
(Qurbani, 2006, s. 83).

Ədəbi dilimizin müxtəlif mərhələlərinə aid poetik əsərlərdə atalar sözlərinin dəyərini əks etdirən fikirlərlə tez-tez rastlaşırıq. Bu baxımdan, Molla Cumanın dili bir sıra tərbiyəvi fikirlər və hikmətli ifadələrin zənginliyi ilə seçilir:

Bədəsil dost olan şadiman gəzməz,
Nə hörmət eyləsən, ürəyi qızmaz.
Əsil dost sizinlə dostluğu üzməz,
İstərsə boynuna yüz qılinc dəyə
(Molla Cümə, 2006, s. 89).

Gerçək sözdür, mərd namərdə qarışmaz,
Vəfasıza vəfalı dost darışmaz gərək
(Molla Cümə, 2006, s. 95).

Verimli ağıldan heç ağıl olmaz,
İgidin öz ağılı başında gərək
(Molla Cümə, 2006, s. 155).

Bir misaldır, atalardan qalıbdır,
Yabaya dözməyən xırmana girməz gərək
(Molla Cümə, 2006, s. 422).

Elin arasında adam yoxlanır gərək
(Molla Cümə, 2006, s. 111).

XX yüzillikdə Azərbaycan poetik dilində atalar sözlərinin yazılı dildəki varisləri sayılan hikmət dolu əsərlərin çoxluğu diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan, İslam Səfərlinin şeirlərində bir sıra özünəxas aforistik məzmunlu ifadələr xüsusilə vurğulanır:

El özü qoruyar axarlı şeiri
(İslam Səfərli, 2005, s. 13).

Sözü dumanlı deyən
Bir çən olub sovuşar.
Eli sevən sənətkar
Eldən-elə qovuşar
(İslam Səfərli, 2005, s. 27).

Qəlb göynəyər, göz dolar
(İslam Səfərli, 2005, s. 136).

Gözələ göz dəyər,
Qəlbə söz dəyər.
Hicrana düşən
Vüsal gözləyər
(İslam Səfərli, 2005, s. 138).

Sənətkar susanda millət kar olar
(İslam Səfərli, 2005, s. 174).

Ana dilini dillərin tacı hesab edən şair dilə olan münasibəti doğru bir əqidə kimi dəyərləndirir və bu xəzinənin sadə və mənalı sözlərindən öz yaradıcılığında ustalıqla istifadə edir.

Zəngin söz ehtiyatına malik olan sənətkarlar dilin dərinliyinə qədər enərək düşüncələrini orijinal ifadələrə çevirə bilirlər. Sözlər təfəkkür və düşüncələr dünyasının açarı, insanın daxili aləmini bəyan edən, könlündən keçənləri ifadə edən ən gözəl bələdçidir. İ. Səfərli sözlər xəzinəsini açmağı bacaran və bu yolda sadəliyə önəm verən bir sənətkar olaraq ədəbi dilimizin zənginləşməsinə layiqincə xidmət göstərmişdir. O, “tərif azarına tutulanları”, “neçə qələm əhlindən neçə yüz calaqlar edənləri”, “dili dolaşıqları” qınamış, yeni fikri, təzə sözü şeirin məziyyəti kimi qəbul etmişdir:

Bu bir gerçəklikdir ki:
Vətən üçün, xalq üçün
Söz qalacaq dünyada
(İslam Səfərli, 2005, s. 28).

Zeynal Cabbarzadənin şeirlərindəki hikmətli fikirlər onun dünyaya baxışını müəyyənləşdirir: O, dilimizin hikmətli fikirlərini zənginləşdirən şairlərdəndir. Şairin bəzi hikmətli fikirlərinə nəzər salaq:

Zəhərli ilan da
Vardır öz gözəlliyi
(Cabbarzadə, 2005, s. 81).

Çıxarmı heç insanın
əzəl yeri yadından?

(Cabbarzadə, 2005, s. 146).

Düz deyiblər, yaman gündə
Arxa çıxar el içindən,
Arxasız el su götürməz
Durna gözlü göl içindən

(Cabbarzadə, 2005, s. 213).

Vətənin eşqi kimi qüvvəli loğman olmaz

(Cabbarzadə, 2005, s. 102).

Belə aforistik ifadələri “poetik dilin atalar sözləri” adlandırsaq, yanılmarıq. Burada fərq epikliklə liriklik arasındadır. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatının epik janrlarındandır. Lakin söz sənətkarlarının yaratdığı aforizmlər lirik janra aiddir. Onları “müəllifli atalar sözləri” kimi dəyərləndirmək yerinə düşər.

Şair Əliağa Kürçaylının dilində çoxsaylı aforistik fikir və ifadələrin də xüsusi üslub özəllikləri vardır:

Əzəli qaydadır: bircə ovuc dən
Səpilsə, göyərüb bir zəmi olur

(Kürçaylı, 2004, s. 101).

Ağılsız, vicdansız tədbir görəndə,
Torpaq da insandan qisas alırmış

(Kürçaylı, 2004, s. 108).

Hansı zülm əbədi yerində saydı,
Əriyib getmədi güney qarıtək?

(Kürçaylı, 2004, s. 112).

Çəkilib uzaqdan baxanda ancaq
Hər insan özünə aydın görünər

(Kürçaylı, 2004, s. 113).

Adam səadəti evə çağırmaz,
Adam səadətin dalınca gedər

(Kürçaylı, 2004, s. 121).

Məlumdur ki, atalar sözləri xalqımızın dil və təfəkkür mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsidir. Yüz illərin, min illərin sınağından çıxmış, ən mükəmməl tərbiyə qaynağı olan və xalqın mənəviyyatını ifadə edən bu gözəl söz-fikir inciləri bədii dildə də öz təsirini əks etdirir. Belə ki, söz sənətkarları atalar sözlərini həm olduğu kimi, həm də müəyyən dəyişikliklər edərək işlədir, eyni zamanda bu prosesin təsiri ilə özləri də atalar sözləri səviyyəsində hikmətli ifadələrin yaradıcısına çevrilirlər. Mirvarid Dilbazinin dilində də belə örnəklərlə qarşılaşmaq mümkündür:

Hər zərbədən bil ki, yıxılmaz ərələr
(Dilbazi, 2004, s. 21).

Bir xalqın başında aqıl, mötəbər,
Tədbirli bir başçı durmasa əgər,
O xalqı qurd nədir, tülkülər yeyər
(Dilbazi, 2004, s. 55).

Göyerməz qovrulmuş buğda,
Bar verməz bağbansız bağ da.
Səhrada tək qalmış dağ da
Enə-enə təpələnər
(Dilbazi, 2004, s. 85).

Azərbaycanın söz sənətkarlarının hər biri öz təfəkkürünə uyğun dərin hikmətli fikirlərə imza atmışlar. Bu fikirlərin mövzu dairəsi son dərəcə genişdir. Məsələn, Nəbi Xəzrinin sözə verdiyi qiymət dərin hikmət ifadə edir:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz
(Nəbi Xəzri, 2004, s. 11).

Hüseyn Arifin dilində hikmətli zəngin fikirlərin çoxluğu şairin söz sənətkarlığını ifadə edən əsas cəhətlərdən biri kimi dəyərləndirilir:

Çətin gün həyatın imtahanıdı,
Yaxşını, yamanı tarix tanıdı
(Arif Hüseyn, 2004, s. 54).

Zirvədə zirvənin qədri bilinməz,
O gözdən itəndə heyif deyərlər
(Arif Hüseyn, 2004, s. 165).

Həyatda elindən, günündən iraq,
Kürsüdə millətdən danışandan qorx
(Arif Hüseyn, 2004, s. 212).

Bir kökün üstündə yüz budaq yaşar,
Yüz budaq bir kökü saxlaya bilməz
(Arif Hüseyn, 2004, s. 58).

Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında danışığ dilinə olan meylin qabarıqlığı xalq hikmətindən qidalanan atalar sözü siqlətli deyimlərə meydan verir:

Xalqa sadıq olan kəslər
İçində bir vətən bəslər
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 165).

Qarşısına haqq çıxar haqq axtaran kəslərin
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 169).

Min şirin əfsanədən
Bir acı gerçək gözəl
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 215).

Kim xalqa qənim olub görsə işin tərsini,
Vaxtın gec-tezi var, tarix verər dərşini
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 233).

Ayağı altında yeri görməyən
Başının üstündə Allahı görməz
(Zəlimxan Yaqub, 2006, s. 258).

Sabir Rüstəmxanlının dilindəki bir sıra misralar aforistik səciyyəsi ilə seçilir. Bu mənada aşağıdakı örnəklər xarakterikdir:

Yurdun azadlığı sözdən başlanır,
Ürəkdən başlanır, gözdən başlanır.

Söz ki ucuzlaşıb dəyərdən düşür,
Elə bil bir igid yəhərdən düşür
(Rüstəmxanlı, 2004, s. 227).

Bəhmən Vətənoğlunun dilində də nəsihətamiz xarakterə malik örnəklər geniş yer alır. Onun bütün əsərlərində dilçilik baxımından çox sayda yararlı faktlar əldə etmək mümkündür. “Başa çəkərmiş” rədifli qoşma fəlsəfi dili ilə həyat gerçəkliklərini ortaya qoyur. Burada bədii dilin mayasında dayanan söz və məna ahəngi şeirin dilini təbiiləşdirir:

Aman Allah, nə gec başa düşmüşəm,
İnsanları insan başa çəkərmiş.
İndi bildim, arıfları arıflar,
Nadanları nadan başa çəkərmiş
(Şair Bəhmən, 2017, s. 509).

Əsərdən bəlli olur ki, şeirin məzmununda sözlərin leksik məna qruplarının çoxluğu hikmətli sözlərə əlverişli poetik ortam yaradır. Fikrin düzgün, sərbəst anlaşılmasına və yetərli dərəcədə ifadəsinə imkan yaradan sözlər müəllifin dilimizə münasibətini də təyin edə bilər:

Yaman gələr yaxşılara tən, demə,
Bu həyatı dərk etmişəm mən, demə.
Buynuzlaya-buynuzlaya, sən demə,
Heyvanları heyvan başa çəkərmiş
(Şair Bəhmən, 2017, s. 509).

Şairlər sözlərin bədii həyatını canlandıraraq, həm də oxucularına bu həyatın davam edəcəyini, bitib tükənməyəcəyini inandırırırlar. Çünki poetik dil elə bir qüdrətə malikdir ki, illərlə yaşasa da, daim yenilənsə də, hər zaman yeni məna və fikirlərlə öz aktuallığını qoruyur. Onu canlandırdıqca sirli dünyasına daha böyük maraq oyanır. Sənətkar qələmində nitqin axarına düşən sözlər hər dəfə yeni cazibə qazanır və ondan doymaq olmur. Onlardan gələn hikmət düşüncələrə sövq edir, bəzən atalar sözləri kimi tərbiyəedici gücü ilə insanlıq duyğularını gücləndirir. Bu baxımdan, Kəmalə Ağayevanın aforizm səviyyəsində deyilmiş sözləri diqqəti cəlb edir:

Ləyaqət səddini adlayan hisslər
Cinayət törədən, xəcalət elər
(Ağayeva, 1982, s. 139).

Ülfət dünyasında ilqar yaranır,
Dağ uca olanda vüqar yaranır
(Ağayeva, 1967, s. 3).

Gecə ötməyincə gündüz gələrmə?
(Ağayeva, 1967, s. 25).

Dünya zəhmət ilə cənnət deyilmə?
(Ağayeva, 1982, s. 71).

Dilimizdəki atalar sözlərinin müəllifləri məlum deyil, lakin hikmətli ifadələrin əksəriyyəti müəlliflidir. Bu hikmətli fikirlər atalar sözlərinin təsirini davam etdirir. Atalar sözü xalqımızın mənəvi mədəniyyətini, söz ifadə etmək qabiliyyətini, aydın düşünmə tərzini qoruyan etibarlı mənbələrdəndir. Onların həm də düşündürücü və tərbiyəvi rolu vardır. Xanəli Kərimlinin dilindəki hikmətli ifadələr də oxucunu düşündürür, tərbiyə edir, insanın iç dünyasında dərin izlər buraxır:

Hər ulayan Boz Qurd olmur!
(Kərimli, 2004, s. 25).

Səbri qeyrətindən uca millətin
Torpağı bölünər, ruhu aşınar
(Kərimli, 2004, s. 40).

Yediyi çörəyə dönük çıxan kəs
Haqqa can atsa da, haqqa yetişməz
(Kərimli, 2004, s. 72).

Maraqlıdır ki, şair kimi tanınan Xanəli Kərimli kiçik həcmli nəsr əsərləri də yazmışdır. Onlar şairin dərin düşüncələrinin ifadəçisi kimi diqqəti cəlb edir.

Həmin nəsr örnəkləri də hikmətli fikirlərlə zəngindir:

Qiymətləndirmə aqillərin, qeybət etmə nadanların işidir
(Kərimli, 2004, s. 134).

Vicdanı olmayanın mənəvi ağrısı da olmur
(Kərimli, 2004, s. 135).

Belə fikirlər ağılın məhsuludur; onların ağıldan dilə, dildən qələmə axmasında ürəyin böyük rolu vardır. Şairlərin yazdıqları təkcə onların bacarıq və qabiliyyəti ilə bağlı deyil, həm də onların duyumunun, dərkinin, böyük ürəyinin diqtəsidir.

Qafar Qəribin dilindəki bir sıra aforistik məzmunlu fikirlər barədə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Dilə bal sürtməklə şirin olmaz dil,
Söz əhli söz qoşar ruhu gözələ
(Qafar Qərib, 2008, s. 13)

Qızıl sevməz qarışığı
(Qafar Qərib, 2008, s. 15).

Bulaq dönüb çay olammaz,
Ulaq dönüb day olammaz,
Bir mərdinə tay olammaz
Bu dünyanın yüz gədəsi
(Qafar Qərib, 2008, s. 31).

Bu cür örnəklərin sayını dəfələrlə artırmaq mümkündür. Bu da onu təsdiq edir ki, xalqımızın söz ustaları həm də tərbiyəedici xüsusiyyətə malikdirlər.

Nəticə

Qədim dövrlərdən bu günə qədər Azərbaycan poetik dilində saysız-hesabsız hikmətli ifadələr yaranmışdır. Onlar xalqımızın əxlaqını, mədəniyyətini, söz ifadə etmək bacarığını əks etdirir. Söz, şairlər üçün mənəvi qida olub, həyatı əhəmiyyət daşıyır. Onlar üçün sözsüz həyat mövcud deyil. Söz şairlərin ürək dostu, həmdəmidir. Onlar ürəklərindən keçənləri sözlə ifadə edirlər. Hər bir insan öz daxili nitqində və cəmiyyətlə ünsiyyətdə sözlərə müraciət edir. Hikmətli sözlər, şairlərin yalnız daxili düşüncələrinin bir hissəsi deyil, eyni zamanda insanlara verdiyi ismarıqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva, K. (1962). *Baharın sözü*. “Uşaq və gənclər ədəbiyyatı” nəşriyyatı.
2. Ağayeva, K. (1982). *Daş piyalə*. Yazıçı.
3. Ağayeva, K. (1967). *Gül yarpağı*. Gənclik.
4. Arif, H. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
5. Cabbarzadə, Z. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Avrasiya press.
6. Dilbazi, M. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” Nəşriyyat.
7. Kərimli, X. (2004). *Bu da bir nağıldı...* Nurlan.
8. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (2004). “Öndər” Nəşriyyat.
9. Kürçaylı, Ə. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
10. Qafar Qərib. (2008). *Göydən üç alma düşdü*. “ADPU” Nəşriyyatı.
11. Qurbani. (2006). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.
12. Molla Cümə. (2006). *Əsərləri*. Şərq-Qərb.
13. Nəbi Xəzri. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. I, II cild. “Lider” Nəşriyyat.
14. Nəsimi. (2017). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cilddə. “Lider” Nəşriyyat.
15. Rüstəmxanlı, R. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
16. Səfərli, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. “Lider” Nəşriyyat.
17. Şair Bəhmən. (2017). *Aşıq ədəbiyyatı antologiyası*. Xalq Bank.
18. Zəlimxan Yaqub. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.